

УДК 35.364

С. Г. КУЗЬМЕНКО

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

Проаналізовано системний підхід до визначення соціального захисту населення як складової соціального управління.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне управління, системний підхід.

The article analyzes a systems approach to the definition of social protection of population as a component of social management.

Key words: social protection, social management, system approach.

Переважна більшість учених різних галузей науки визнають системний підхід як засадничий, універсальний, обов'язковий. І хоча конкретні визначення системного підходу різняться, в цілому дослідники солідарні в його розумінні як методології пізнання і практики, націленої на вивчення об'єкта у вигляді системи, тобто, з одного боку, виокремлення в об'єкті складових частин, елементів, взаємопов'язаних між собою і народжуючих його нові інтегральні властивості, а з іншого – розгляд об'єкта пізнання як елементу глобальнішої системи або зовнішнього середовища, яке також здійснює істотний вплив на його функціонування.

Існує наукова думка, що системний напрям у науці почав формуватися на рубежі XIX-XX ст., коли вчені стали переносити акценти з елементаризму (вивчення складних об'єктів через розкладання на прості елементи з подальшим їх дослідженням) на цілісність (незвідність складного до суми простого, наявність в об'єкта інтегральних якостей). У суспільних науках у XIX ст. системні ідеї були пов'язані зі структурним і функціональним підходами до об'єкта пізнання. Але, як справедливо зазначають багато вчених, ознаки системного підходу до вивчення суспільства і соціально-економічних відносин спостерігаються задовго до цього періоду. Наприклад, суспільні ідеї Аристотеля спираються на принцип взаємної обумовленості частин і цілого, де ознаки цілого визначаються характером частин, а багато чого в окремих частинах – характером цілого [1, с. 379]. У період бурхливого розвитку наук про суспільство системні ідеї висловлювалися Монтеस्क'є, Кантом, Шеллінгом, Гегелем та іншими мислителями.

У класичний період розвитку наук про суспільство системних орієнтирів дотримувалися Г. Спенсер, О. Конт, К. Маркс, Ф. Енгельс, Б. Дюркгейм, В. Парето та ін. Так, К. Маркс писав, що "органічна система як сукупне ціле має свої передумови, і її розвиток у напрямі цілісності полягає саме в тому, щоб підпорядкувати собі всі елементи суспільства або створити з нього ще

бракуючі їй органи” [2, с. 229]. У XX ст. вчені і створювані ними концепції про суспільство спиралися на системні ідеї своїх попередників і розвивали їх.

Оскільки об’єктом даного дослідження (соціальний захист населення) є соціальна система, необхідно сконцентрувати увагу на цьому понятті, яке досліджується багатьма вченими. Соціальна система часто визначається як щось ціле, окремими компонентами якого є індивіди або соціальні групи [10, с. 298; 11, с. 467]. Але багато вчених як елементи вирізняють також соціальні відносини, норми, інститути, організації тощо [14, с. 304; 15, с. 52].

Метою статті є аналіз системного підходу до визначення соціального захисту населення як складової соціального управління.

Центральною категорією системного підходу є “система”, яку частіше за все розуміють як сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв’язках один з одним, яка утворює певну цілісність, єдність [4, с. 584]. Але поряд із цим трактуванням є безліч інших інтерпретацій системи, і в словниках часто наводиться декілька визначень системи, а саме: як порядок, обумовлений планомірним, правильним розташуванням частин у певному зв’язку, суворою послідовністю дій; як форма, спосіб пристрою, організації чого-небудь; як суспільний устрій; як сукупність господарських одиниць, установ, споріднених за своїми завданнями і організаційно об’єднаних в єдине ціле [5, с. 321]. Свого часу В. Садовський після детального аналізу наявних визначень системи дійшов висновку, що численні спроби встановити стандартне визначення цього поняття поки що безуспішні, а відповідне завдання на суто формальному рівні швидше за все нездійсненне, тому правильніше говорити про певне сімейство понять “система”, системних об’єктів, що відносяться до різних класів [6, с. 73; 79].

Система є такою лише в тому випадку, якщо вона має низку властивостей, ознак. Щоправда, дослідники наводять різні за кількістю і змістом переліки таких характеристик [12, с. 322; 13, с. 586]. Наведемо основні.

Система – це сукупність взаємозв’язаних і взаємозалежних частин, її можна описати на основі встановлення структурних елементів, їх зв’язків і відносин. Поведінка системи залежить від поведінки і властивостей її окремих елементів.

Система має цілісність (емерджентність), тобто незвідність властивостей цілого до суми властивостей складових її елементів і набуття останніми нових інтеграційних якостей.

Система – частина об’єктивної реальності. Вона існує і розвивається в певному середовищі, зазнаючи на собі її дію і сама чинить вплив на довкілля; система формує і проявляє свої властивості тільки у процесі функціонування і взаємодії із зовнішнім середовищем.

Система, реагуючи на дії зовнішнього середовища, зберігає якісну визначеність і властивості, що забезпечують її стійкість. Ізольованість системи означає, що її можна відмежувати від оточення і розглядати окремо. Інакше неможливо вивчати систему, спостерігати її. Проте ізольованість системи відносна.

Складові частини системи мають різноманітність; кожен її елемент, у свою чергу, також може розглядатися як система, якщо він має власні функції і структуру.

Система ієрархічна – вона є структурним компонентом системи вищого рівня, а кожен елемент системи є підсистемою нижчого рівня.

У кожній системі закладено механізм її самозбереження, саморуку, саморозвитку.

Система завжди є внутрішньо організованою.

Системи можуть різнитися за рівнем розвитку.

Суть будь-якої системи може розкритися шляхом вивчення її структури (у розрізі різних аспектів) і функцій елементів, що входять у неї.

Системність – це стійка властивість усіх складних об'єктів.

На наш погляд, більш виправданим є широкий підхід, що припускає наявність різних видів соціальних систем (залежно від типу соціальних зв'язків), коли “виокремлюються соціальні групи (соціальні відносини), соціальні інститути (інституційні зв'язки), система соціального контролю (зв'язки соціального контролю), соціальні організації (організаційні зв'язки)” [15, с. 55]. У такому контексті до соціальних систем відносяться не лише групи, спільноти, але й інституційні утворення, соціальні процеси, явища, відносини, соціальні сфери, соціальна інформація, організації, громадські заходи, програми та інше. Отже, соціальну систему варто розуміти як певне цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх відносини, інститути, норми. У будь-якому випадку специфіка соціальної системи пов'язана з наявністю в ній людського фактора, який може проявлятися по-різному.

Під час аналізу соціальних систем учені описують їх різні риси, властивості, характеристики, які частково перетинаються із загальними ознаками систем взагалі, частково мають специфічне соціальне забарвлення. Так, С. Кузьмін вважає, що для визначення соціального об'єкта як системи необхідно виокремити ті з його характеристик, які відособлювали б його від інших схожих об'єктів, наприклад, від масових і організованих популяцій тваринного світу. По-перше, він вказує на стійкість, тривале існування соціальних систем, по-друге, на їх властивість накопичувати і передавати знання, по-третє, на гетерогенність, тобто наявність різних елементів, взаємодоповнюючих один одного, протидіючих, таких, які міняються місцями в системній ієрархії, що сприяє виживанню системи, її гнучкості, по-четверте, на свободу елементів зав'язувати внутрішньосистемні відносини, по-п'яте, на організаційну латентність, тобто вміння безперервно і непомітно міняти організаційну структуру [16, с. 39–41].

Британські дослідники підкреслюють, що “по-перше, з часом соціальні системи починають тяжіти до рівноваги, оскільки вони є системами, що підтримують свої межі; по-друге, соціальні системи можуть розглядатися з кібернетичної точки зору як інформаційні системи або системи вводу-виводу” [10, с. 299]. Традиційним є виділення такої ознаки соціальної системи, як її здатність ставити цілі й досягати їх. Вважається, що соціальні системи – це

системи цілеспрямовані, тобто їх функціонування визначається цілями і напрямками, а також засобами, механізмами досягнення цілей.

Соціальна система не лише керована, але й самокерована. У процесі управління вона зазнає зовнішніх дій, які тісно пов'язані з внутрішніми. Останні взаємообумовлені: чим значніше одна, тим менше роль іншої. При цьому дія на соціальну систему ззовні може бути сприятливою або руйнівною. Упорядкованість елементів системи забезпечує її виживання, функціонування. Зовнішні чинники, що впливають на систему, поділяються вченими на загальні (економіка, ідеологія, культура, право тощо) і часткові (демографічні зміни, зайнятість, суспільні фонди споживання, функціонування установ охорони здоров'я, утворення, культури тощо), специфічні (відносяться до галузевої діяльності) та індивідуальні (умови побуту, забезпеченість, сімейний стан, соціальний статус тощо).

Соціальні системи вважаються найбільш складними з усіх видів систем і є, як правило, великими; тому, на думку багатьох дослідників, їм властиві такі специфічні властивості, як неадативність, синергічність (односпрямованість дій у системі, яка приводить до посилення кінцевого результату); мультиплікативність (ефекти як позитивні, так і негативні у великих системах мають властивість множення); цілісність; адаптивність; висока динамічність перетворень; сумісність (усі елементи її повинні мати властивості взаємоприсосовності); зворотний зв'язок [17, с. 24].

М. Удальцова як основні системоутворюючі якості соціальної системи називає мету, управління, взаємодію, структурну ієрархію і пояснює такі її характерні риси, як невизначеність функціонування і наявність меж керованості тим, що людина, будучи основним елементом соціальної системи, має власну природу і найбільшу свободу вибору. При цьому до найбільш розвинутого виду соціальних систем вона відносить організації [18, с. 10–11].

Розглянувши суть і важливість наукових понять для системного представлення і пояснення досліджуваних об'єктів, зазначимо, що системність потрібна і на прикладному рівні, в діяльності з перетворення соціальних систем, управління ними. Так, у переліку основних завдань системного підходу, наведеному О. Роем, більшість пунктів мають практичне, управлінське призначення: редукція феномену складності об'єкта; оптимізація і субоптимізація об'єкта або мети дослідження; подолання протиріччя між централізацією і децентралізацією в управлінні; кількісне визначення і вимір зв'язків; узагальнення і формування раціональних методів дослідження; дослідження зв'язку жорстких і м'яких систем; обґрунтування етичних і соціально-політичних аспектів у проектуванні систем різних рівнів; розробка алгоритму побудови систем; вироблення організаційних методів у проектуванні і побудові систем; дослідження механізмів економічної оцінки систем; дослідження алгоритмів прогнозування соціальних структур; аналіз інноваційних процесів; організація збору, обробки і управління інформацією; регулювання режиму оптимального управління організаційними структурами; планування діяльності і розподіл повноважень; вибір шляхів до заданого результату [19, с. 84–85].

Соціальний захист населення, безумовно, є соціальною системою, повністю відповідає її властивостям і ознакам, потребує для свого аналізу системного підходу. До того як розглянути внутрішній зміст системи соціального захисту, доцільно визначити її місце в зовнішньому середовищі, в системі наукового знання, показавши в такий спосіб, які напрями науки містять теоретичні основи вивчення соціального захисту.

Розуміння, бачення зв'язків системи соціальної роботи з іншими системами і системою суспільства в цілому піднімає соціальну роботу на високий рівень суспільної культури, робить суспільство по-справжньому гуманним, ставить людину в центр суспільного життя, робить людей людьми в найвищому значенні цього слова. З повним правом ці міркування можна перенести і на систему соціального захисту. Але подібний підхід надміру широкий і неконкретний, щоб чітко уявити місце соціального захисту в зовнішньому оточенні й науково-методологічному просторі.

На наш погляд, найбільш виправдане розуміння соціального захисту як складової соціальної політики. Щоправда, вчені по-різному характеризують їх взаємозв'язок. Одні вважають, що соціальний захист є елементом соціальної політики. Подібної точки зору дотримуються, наприклад І. Кичко, якою соціальний захист розглядається також як засіб забезпечення соціальної безпеки, як визначальна функція соціальної держави, нарешті як основний засіб здійснення соціальної політики [20].

Головне завдання соціальної політики полягає в гармонізації суспільних відносин, забезпеченні соціально-політичної стабільності і громадянської згоди в суспільстві.

Стратегічними цілями соціальної політики на державному рівні є такі:

- досягнення відчутного поліпшення матеріального добробуту і умов життя людей;
- забезпечення повної продуктивної зайнятості населення, підвищення якості і конкурентоспроможності робочої сили;
- гарантування конституційних прав громадян на працю, соціальний захист населення, освіту, охорону здоров'я, культуру, житло;
- переорієнтація соціальної політики на сім'ю, забезпечення прав і соціальних гарантій, що надаються сім'ї;
- забезпечення соціальної підтримки соціально найуразливіших верств населення;
- вплив на демографічну ситуацію в напрямі підвищення народжуваності та зниження смертності населення, особливо дитячої, підвищення тривалості життя [25, с. 72].

О. Мачульська визначає соціальний захист як діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування і розвитку повноцінної особистості, виявлення і нейтралізацію негативних факторів, що впливають на неї, створення умов для самовизначення й ствердження в житті [21]. А. Гриненко розглядає соціальний захист як систему законодавчих, економічних, соціально-психологічних гарантій, яка надає працездатним громадянам рівні умови для покращання свого добробуту за рахунок

особистого трудового вкладу в конкретних економічних умовах, а непрацевдатним і соціально-вразливим верстам населення – перевагу в користуванні суспільними фондами споживання, пряму матеріальну підтримку, зниження податків [22, с. 119].

І. Сирота визначає соціальний захист як систему засобів і способів, установлених державою для реалізації конституційного права на відповідний вид пенсії, допомоги, соціальних пільг [23].

З наведених визначень виходить, що однозначно визначити характер зв'язку соціальної політики і соціального захисту дуже складно. На методологічному рівні соціальний захист повинен реалізовуватися в рамках соціальної політики, орієнтуватися на її принципи, функції, норми, завдань, модель. На практичному рівні соціальний захист – це і напрям соціальної політики (у разі, коли соціальний захист трактується вузько), і особливий механізм, що зачіпає практично всі сторони соціального життя. Але в будь-якому випадку соціальний захист – це частина соціальної політики, причому дуже значна.

Реалізується соціальна політика, в тому числі й соціальний захист, за допомогою соціального управління. За твердженням Ю. Булигіна і В. Волковського, “добре відомо, що ефективне управління – це основа благоденства суспільства” [24, с. 3]. Дійсно, соціальна політика, спираючись на положення теорії і практики соціального управління, реалізує свої цілі й завдання.

Таким чином, соціальне управління – це набір засобів, що забезпечують соціальний розвиток, визначуваний соціальною політикою. Соціальний же захист (і як складова частина соціальної політики, і як самостійна соціальна система) також підкоряється правилам, методам соціального управління, здійснюється у рамках його методології, використовує його технології.

Література:

1. *Аберкомби Н.* Социологический словарь / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. Тернер : пер. с англ. ; под ред. С. А. Ерофеева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 420 с.

2. *Аристотель.* Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М., 1983. – Т. 4. – 830 с.

3. *Булыгин Ю. Е.* Основы теории организации социального управления / Ю. Е. Булыгин, В. И. Волковский. – М. : МГИМО, Черо, 1996. – 254 с.

4. *Бурганова Л. А.* Социальный менеджмент : учеб. пособ. / Л. А. Бурганова. – Казань : Изд-во КГТУ, 1999. – 72 с.

5. *Гриненко А. М.* Соціальна політика : [навч. посіб.] / А. М. Гриненко. – К. : КНЕУ, 2004. – 309 с.

6. Краткий словарь по социологии / сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова ; под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. – М. : Политиздат, 1989. – 479 с.

7. *Кузьмин С. А.* Социальные системы: опыт структурного анализа / С. А. Кузьмин. – М. : Наука, 1991. – 191 с.

8. *Кичко І. І.* Страхування як елемент фінансового механізму соціального захисту / І. І. Кичко // Фінанси України. – 2005. – № 4. – С. 148–153.

9. *Маркс К.* Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М., 1982. – Т. 46. – Ч. 1. – 485 с.

10. *Панасюк О. Т.* Про зміст поняття “соціальний захист” / О. Т. Панасюк, С. О. Науменець // Бюллетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 12. – С. 67–77.

11. *Рой О. М.* Исследования социально-экономических и политических процессов : учебник для вузов / О. Рой. – СПб. : Питер, 2004. – 364 с.

12. Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. акад. РАН Г. В. Осипова. – М. : ИГ “НОРМА-ИНФРА-М”, 1999. – 672 с.

13. *Садовский В. Н.* К вопросу о методологических принципах исследования предметов, представляющих собой системы / В. Н. Садовский // Проблемы методологии и логики науки. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1962. – С. 73–80.

14. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / ред.-коорд. акад. РАН Г. В. Осипов. – М. : ИГ “НОРМА-ИНФРА-М”, 1998. – 488 с.

15. Социология / Г. В. Осипов, Ю. П. Коваленко, Н. И. Щипанов, Р. Г. Яновский. – М. : Мысль, 1990. – 446 с.

16. *Удальцова М. В.* Социология управления / М. В. Удальцова. – М. : ИНФРА-М. – Новосибирск : НГАЭиУ, 2001. – 144 с.

17. *Философский энциклопедический словарь* / [редкол. С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-оглы, Л. Ф. Ильичев и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.

Надійшла до редколегії 29.06.2011 р.